

הפנקסים הנעלמים

אודי אברמוביץ

הראי"ה קוק

קבצים מכתב יד קדשו

בעריכת בועז אופן

מכון להוצאת גנזי הראי"ה, ירושלים תשס"ו, שד עמ'

לפי עדותו של הרב הנזיר,¹ הראי"ה השאיר אחריו 'שמונה מחברות' הגותיות, אשר ראו אור בשם **שמונה קבצים** בסוף שנת תשנ"ט.² אשר על כן, פרסומם הפתאומי של פנקסים חדשים מכתבי-ידו של הראי"ה מעורר תמיהות אחדות, ובראשן השאלה מניין צצו מחברות נוספות?

עיון בספר מלמד כי הוא כולל למעשה ארבעה פנקסים חדשים ועוד אחד, המכונה 'הראשון ליפו', שכבר ראה אור בסוף תשס"ד בשם **פנקס י"ג** על-ידי מכון הרצי"ה. לפחות לגביו נכון אפוא לשאול: מדוע היה צורך בפרסומו מחדש? המוציאים לאור מתייחסים לכך ברמז בהקדמה אך חושפים רק טפח אחד. בהקשר זה ראוי גם לשאול, מיהו 'המכון להוצאת גנזי הראי"ה' האחראי להוצאה זו, ומניין הגיעו אליו כתבי-היד?

ננסה להתמודד כאן עם שאלות אלו בקצרה. כמו כן, נתייחס לעריכת הספר ונשאל מה יכול לחדש החומר החדש שנחשף לפנינו במחקר הגות הראי"ה.

כמה מחברות יש?

בניגוד לדברי הרב הנזיר שהבאנו בראשית דברינו, הראי"ה אכן השאיר אחריו הרבה יותר משמונה מחברות. מדובר כנראה במספר הקרוב יותר לעשרים, ואפשר להעריך שבקרוב יהיו בידינו כמעט כולן.³ מסתבר לומר שהרב הנזיר העיד על 'שמונה מחברות' (הלוא הן 'שמונה קבצים') כי זה היה כל החומר שהגיע אליו מידי הראי"ה! משמעות הדבר היא שאצל הרצי"ה

¹ הקדמה לאורות הקודש, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 13; נזיר אחיו – זיכרון לנזיר אלוהים מרן הנזיר, ירושלים תשל"ח, עמ' רצח.

² **שמונה קבצים**, ירושלים תשנ"ט. וראו בהקדמה: "במהדורה זו ניתנים לפני הלומד שמונת קבצי כתב יד קדשו של מרן הראי"ה זצ"ל". סביר להניח כי הן הרב הנזיר והן המשפחה היו מודעים לכך שקיימות מחברות נוספות ולכן נזהרו בלשונם ומעולם לא כתבו ש'שמונה קבצים' הם בוודאות כל כתבי-היד ההגותיים שהשאיר אחריו הראי"ה.

³ 'שמונה קבצים', חמשת הפנקסים שראו אור עתה (ובכללם 'פנקס י"ג'), פנקס גדול בשם 'פנקס הדפים' שעדיין מצוי בכתב-יד, פנקסים קטנים מסוף תקופת בויסק שעתידיים להתפרסם בקרוב על-ידי מכון הרצי"ה, ועוד פנקסים אחדים מתקופת יפו, שוויץ וירושלים (לפחות אחד בכל תקופה) שמכילים קטעים רבים שהרצי"ה הכניס לספרי 'אורות', ואינם נמצאים בכל המחברות שהוזכרו. ראו גם אוריאל עיטס, 'סקירת כתבי הגות של הראי"ה', **צהר**, יח (אביב תשס"ד), עמ' 33-36.

נשארו שאר המחברות, והנזיר ערך בעצם את **אורות הקודש** רק על-פי שמונה המחברות שבידיו. הסיבה לכך היא בראש ובראשונה טכנית – הראייה העביר אל הנזיר רק את אותם כתבים שהיו בידיו באותה העת.⁴ אך מדוע לא נמסרו לו שאר הכתבים מאוחר יותר? עובדה זו חושפת כנראה את המתיחות בין הרצי"ה – שהיה העורך הכמעט בלעדי עד בואו של הנזיר – ובין הנזיר, הפילוסוף הצעיר, שלפתע רכש את אמונו המלא של הראייה והופקד על-ידו לערוך את ספרו השיטתי הגדול (**אורות הקודש**). מה שברור הוא שהרצי"ה לא הוציא מידו כתבי-יד נוספים, אפילו לא לטובת הרב הנזיר.

היוצא מכך הוא ש'שמונה קבצים' וכן החיבור **אורות הקודש** המתבסס עליהם, משקפים את הגות הראייה במשך שבע שנים בלבד (תרע"ב-תרע"ט),⁵ בעוד הראייה כתב בסגנון זה יותר משלושה עשורים. דהיינו, מאות קטעים פילוסופיים וקבליים שכתב הראייה מתחילת המאה העשרים ועד פטירתו בשנת תרצ"ה (1935) אשר לא נכללים ב'שמונה קבצים', לא שימשו את הנזיר בספרו כלל, וממילא גם לא פורסמו מעולם ולא עמדו לעיני רבים מחוקרי משנת הרב קוק.

מדוע 'פנקס י"ג' שוב?

הפנקס השני בספר, הגדול ביותר מבין החמישה, הוא כאמור 'פנקס י"ג' שראה אור לפני כשנתיים על-ידי בן-ציון שפירא ממכון הרצי"ה. עיון בפנקס זה מתוך **קבצים מכתב יד קדשו** מלמד שבפרסומו הראשון הושמטו ביוזמתו שבעה-עשר קטעים הגותיים מרתקים ביותר, מיעוטם בגלל אורכם, אך רובם בגלל נועזותם.⁶ כמו כן, הושמט חלק מקטע העוסק ב'תיקונו' של שפינוזה.⁷

⁴ עובדה היא כי בעריכת **אורות** במהדורתו הראשונה (ירושלים תר"פ), עת שהה עדיין באירופה, השתמש הרצי"ה רק ב'שמונה קבצים'. לא ייתכן שהייתה לו התנגדות עקרונית לשימוש בפנקסים אחרים, שהרי **באורות** המורחב (ירושלים תש"ט) הוא השתמש בהם דווקא – בעריכת **אורות ישראל**. דהיינו, בעת שהותם באירופה לא היו בידו הראייה והרצי"ה הפנקסים הקדומים ל'שמונה קבצים', והם נשארו בבית בשמירת בנותיו של הרב (ראו **אגרות הראי"ה**, ג, ירושלים תשמ"ה, עמ' קג, קעד). כנראה פנקסים אלו נשארו ביפו גם בתרפ"ב, עת מסר הראייה את 'כתביו' לנזיר בירושלים. כך יצא שרק המחברות שהיו בידו הראייה באירוע זה נשארו אצל הנזיר (אלו הם 'שמונה קבצים'), אך השאר לא היו בידו.

⁵ כפי שכבר הראה עייטס (לעיל, הערה 3), קובץ א מבין 'שמונה קבצים' אינו מוקדם משנת תרע"ב (1912). עורכי 'שמונה קבצים' לא דייקו כשכתבו כי ארבעת הקבצים הראשונים נכתבו "בארץ ישראל בין עליית הרב ארצה בתרס"ד לנסיעתו לחו"ל בתרע"ד" (שם, עמ' 15).

⁶ אחד מקטעים אלו הוא המאמר המפורסם 'המספד בירושלים', אשר עורכי **פנקס י"ג** מזכירים במפורש שהושמט: "אנו מפרסמים את רובו ככולו של פנקס י"ג. הפנקס מכיל גם דברי הלכה ומאמרים (כגון 'המספד בירושלים'), אותם לא פרסמנו בכרך זה" (**פנקס י"ג**, ירושלים תשס"ד, הקדמה). למרות הרמיזות, העורכים לא הסגירו את מדיניות ההשמטה האידיאולוגית. גם הקטעים ההלכתיים שהושמטו ב**פנקס י"ג**, הובאו כעת בנספח 'מילואים' (**קבצים מכתב יד קדשו**, עמ' קנט-קסא).

⁷ **פנקס י"ג** קטע קיז, עמ' פה. וראו את הקטע במלואו ב**קבצים מכתב יד קדשו**, עמ' קמו. השלמה זו כבר הובאה על-ידי משה צוריאלי בספר **אוצרות הראי"ה** (מהדורת תשמ"ח) א, עמ' 894, מפיה של פרופ' רבקה ש"ץ, שחלקה בסוגיה יובהר מיד. על קטע זה ראו עוד להלן, הערה 27.

כאמור, כעת הובאו קטעים אלו במלואם ואפשר למצוא בהם אמירות מרחיקות לכת בדבר תורה מן השמים, מעמדה של ההלכה ומשמעות הכפירה.⁸

מי מחזיק בכתבי הרב קוק?

מאז מותו של הרצי"ה בתשמ"ב, הגוף המרכזי המוציא את כתבי הראי"ה הוא 'מכון הרצי"ה', השייך לישיבת 'מרכז הרב' ולמשפחת הרב שפירא. בכתבי-היד עצמם מחזיקה משפחת רענן – נכדיו וניניו של הראי"ה, שהם היורשים הישירים – והיא אינה פועלת תמיד בתיאום עם מכון הרצי"ה. גם בקרב משפחת רענן ישנם חילוקי דעות, וכרגע כתבי-היד נמצאים בידי אחד הנינים אשר דוגל במדיניות מחמירה לגבי פרסום כתבי-יד חדשים, בעקבות רבותיו מישיבת 'הר המור'. למעשה, עד סוף המאה העשרים הוציא מכון הרצי"ה בשיתוף עם המשפחה ספרי מחשבה רבים של הראי"ה,⁹ אך רוב רובו של החומר ההגותי עדיין נשאר בכתב-יד.

באמצע שנות התשעים החלו גורמים שונים, ובהם תלמידים מישיבת ההסדר ברמת-גן, ללחוץ על המשפחה לפרסם כתבי-יד חדשים. תלמידי הישיבה הצליחו להשיג צילומים רבים של כתבי-יד והתריעו בפני המשפחה ובפני רבנים אחדים מישיבת 'מרכז הרב' שהם מתכוונים לפרסם את הצילומים שבידיהם.¹⁰ הלחץ נשא פרי, ובעקבות כך מסרה המשפחה בידי הרב יצחק שילת את שמונה המחברות המקוריות כדי שיוציאן לאור, ואלו אכן ראו אור בסוף תשנ"ט בשם **שמונה קבצים**. ואולם הרב צבי טאו, כיום נשיא ישיבת 'הר המור' שפרשה מ'מרכז הרב', ביקש ממשפחת רענן שלא לאפשר הדפסה נוספת של הקבצים, וכך היה. לאחר שגבר הביקוש לספר ולא נראָה שיודפס שוב, הוציא בוגר של ישיבת רמת-גן מהדורה חדשה של **שמונה קבצים** (ירושלים תשס"ד), שזכתה לפופולריות רבה. מכון הרצי"ה, שכנראה לא רצה להשתרך אחר מתחריו ולאבד את המונופול שהיה לו על הוצאת הכתבים, פרסם בתגובה את **פנקס י"ג** (ירושלים תשס"ד), ובתוך כך השמיט כאמור חלקים מהפנקס.

באותה תקופה הגיעו לספריית גרשם שלום שבספרייה הלאומית צילומים של מאות עמודים מכתבי-יד אשר לא פורסמו מעולם, גם לא בשמונה קבצים. אוסף זה הגיע מתוך עיזבונה של פרופ' רבקה ש"ץ אופנהיימר, אשר קיבלה אותם מידי הרצי"ה קוק עצמו בשנותיו האחרונות.¹¹ עיון

⁸ אם כי אמירות דומות אפשר למצוא בספרים אחרים של הראי"ה כמו **אדר היקר** (ירושלים תשכ"ז), **אורות האמונה** (ירושלים תשנ"ח) ועוד. קשה לקבוע את זהות המשמיטים ב**פנקס יג**, אך מדובר בוודאות בגורמים מישיבת 'מרכז הרב', ואולי גם מישיבת 'הר המור', שעסקו בעריכת הספר.

⁹ **ערפילי טוהר** (תשמ"ג) אמנם יצא לאור על-ידי המכון בהשפעת האקדמיה, אך בהמשך ראו אור גם החיבורים: **גנזי הראי"ה** (תש"ן), **אגרות הראי"ה**, ד (תשנ"ב), סדרת **מאורות הראי"ה** (תשנ"ד-תשנ"ה), **מדבר שור** (תשנ"ט), **ראש מילין** המלא (תשס"ג), **עין איה**, א-ד (תשמ"ז-תש"ס), **הסכמות הראי"ה** (תשמ"ח) ו**פנקס י"ג** (תשס"ד), כולם מכתב-ידו של הראי"ה.

¹⁰ בשנת תשנ"ח (1998) אף הוציאה ישיבת רמת-גן שני חיבורים חדשים של הראי"ה: **חדריו – פרקים אישיים** וספר שירים קטן: **נפשי תקשיב שירו**.

¹¹ רבקה ש"ץ והרצי"ה למדו בחברותא את כתבי הראי"ה ושררה ביניהם הערכה הדדית. הרצי"ה מסר בידיה את כתב-היד של **ערפילי טוהר** והיא ניסתה לשכנעו לפרסם את החיבור מחדש: "לאחרונה עלו בלבי הרהורים שמא כדאי היה להדפיס מחדש את הספר **כולו** [ההדגשה במקור]. אתה מזדעזע? והרי כאן נתון מיטב השיר ולא כזבו!

בחומר זה מוכיח שני דברים: א. 'פנקס י"ג' המקורי מכיל קטעים שלא פורסמו; ב. הראייה השאיר אחריו פנקסים רבים נוספים מלבד 'שמונה המחברות' ו'פנקס י"ג'. גילויים אלו הביאו את בועז אופן משיבת רמת-גן וכמה תלמידים משיבת ההסדר בפתח-תקווה לפרסם את 'פנקס י"ג' המקורי וכן ארבעה פנקסים חדשים. זו בעצם היוזמה שהצמיחה את הספר שלפנינו.¹²

הספר חושף את מלאכת ההשמטה של מכון הרצי"ה, ומהווה הוכחה נוספת שהמכון איננו הגוף היחיד שביכולתו לפרסם כתבי-יד חדשים.

בקיץ האחרון נודע לראשי המכון על פרסומו הקרב של הספר ונעשה ניסיון מצדם להקדים ולפרסם בעצמם את הפנקסים החדשים. משלא עלה הדבר בידם, והספר ראה אור, שלח המכון הודעות לכמה ישיבות ובהן נאמר כי בקרוב יוציא המכון "שלושה-עשר פנקסים קטנים חדשים מכת"י אשר "כוללים את אותם פנקסים שראו אור זה עתה". כאמור, גם באוסף של רבקה ש"ץ אופנהיימר נמצאים עוד צילומים של חומר רב, ואפשר לקוות שיראו אור בקרוב.¹³ מכל זה מרוויח בעיקר הציבור הרחב הנחשף לחומר חדש ומרתק של הראייה.

על הספר

הספר שלפנינו נערך במתכונת המהדורה השנייה של 'שמונה קבצים' (שפורסמה בתשס"ד), וגם בו נעשתה עבודת עריכה מצוינת. מלבד הגהת כתבי-היד והוספת תיקוני לשון הכרחיים וכן הכנת מפתח מקורות – שנעשו בכל ספרי הראייה עד כה – נוספו כאן הערות נוסח ותוכן, המצליחות לסייע בהבנת משפטים ומילים בלי להיכנס לפרשנות של ממש. הערות אלו מקלות במקצת על הבנת דברי הראייה וראוי להמליץ בפני כל מי שעתיד להוציא לאור את כתבי הראייה, יהיה אשר יהיה, לעמול על מדור כזה בהוצאות עתידיות.

קריאה בפנקסים כסדר כתיבתם מקשה ללא ספק על הבנה שיטתית של משנת הראייה וכמעט אינה מאפשרת התמקדות בנושא ספציפי, שכן הכתיבה המקורית איננה מסודרת לפי נושאים. ואולם ההשמטות והצנזורים המלווים את מפעל הוצאת כתבי הראייה עד ימינו, מעוררים באופן טבעי חשד אצל ציבור הלומדים שמא הפנקס לא הובא במלואו. אשר על כן, כל עוד לא ראו אור כל כתבי הראייה בצורתם המקורית, טוב עשו העורכים של ספר זה שהקפידו להדפיס את הפנקס כמות שהוא.

הרגני נא הרוג אם אני מבינה 'מדוע לא'. מתוך מכתב ששלחה לו ש"ץ בהיותה בציריך, חשוון תשל"ה, הנמצא בארכיון 'גנזים' בתל-אביב. קטעים חשובים רבים נמסרו על-ידי הרצי"ה גם לפרופ' בנימין איש שלום, והוא פרסם אותם בעבודת הדוקטורט הראשונה שנכתבה בארץ על אודות הגות הראייה, בהדרכת רבקה ש"ץ. ראו בספרו **הרב קוק – בין רציונליזם למיסטיקה**, תל-אביב תש"ן, לאורך הספר כולו.

¹² הספרנים בספריית גרשם שלום אינם מתירים לצלם את צילומי כתב-היד שבאוסף ש"ץ, אך מרשים לעיין בהם במקום. מבין חמשת הפנקסים שפורסמו כעת, כתב-יד מקורי של פנקס אחד היה לפני העורך, ועל כך ראו בהקדמת הספר, עמ' 11-14. יש לציין כי כנראה מתוך רצון (מוצדק) שלא לעורר מריבות, לא הבליתו עורכי הספר את העובדה כי קטעים רבים הושמטו במהדורת מכון הרצי"ה.

¹³ מדובר בפנקסים מתקופת בויסק, העתקות של פנקס גדול מאוד מתקופת יפו בשם 'פנקס הדפים', ועוד עשרות קטעים מלוקטים מעותקים מכתבי-יד נוספים של הראייה שטרם פורסמו. העתקות אלו נעשו על-ידי הרצי"ה, ולא תמיד הן תואמות את המקור.

כותר הספר שנתנו לו העורכים – **קבצים מכתב יד קדשו** – בעייתי בעיניי. זהו ניסוח כללי מדי שאינו מבליט את העובדה שלפנינו חומר שלא נכלל ב**שמונה קבצים**, שאותו כבר מכיר הציבור. דומה שגם המונח 'קובץ' אינו מדויק בהקשר זה, שכן הוא שימש רק את הרב הנזיר, שעסק כאמור רק בשמונה קבצים אחרים. לפנינו אפוא המחברות שהיו בידי הרצי"ה והוא כינה אותן 'פנקסים'¹⁴, כנראה בגלל גודלן, ולכן נראה מתאים יותר להשתמש בהגדרה שהגדיר אותן מכון הרצי"ה: 'פנקסים קטנים'.

תרומת הספר למחקר הגותו של הראי"ה

כעת נבקש לענות על השאלה מה מחדש תוכן הפנקסים החדשים בנוגע להגותו של הראי"ה. כפי שנראה, החידוש מתבטא בעיקר בהבנת התקופות והשלבים בהגותו של הראי"ה, ולהבנה זו יש השלכות למחקר.

א. תורת חו"ל

מקובל להבחין באופן מהותי בין כתיבת הראי"ה עד עלייתו לארץ בתרס"ד (1904) ובין כתיבתו אחריה. הרצי"ה דיבר על 'משנה ראשונה' של הראי"ה שבה יש רק 'גישושים', לעומת 'משנה אחרונה' המכריעה,¹⁵ ומחקרים שונים אף עמדו על הבדלים בין עמדות הראי"ה בשתי התקופות.¹⁶

נראה שאין לערער על עצם ההבחנה בין ההגות המוקדמת להגות המאוחרת אצל הראי"ה. אלא שהפנקסים שפורסמו כעת מראים כי ייתכן שהקו המפריד איננו תרס"ד – שנת העלייה לארץ. הפנקס הראשון בספר הוא 'פנקס אחרון בבויסק' – לפי כותרת שנתן לו הרצי"ה, שכן הוא נכתב בשנים האחרונות לכהונת הראי"ה ברבנות העיר בויסק. עיון בפנקס מלמד שכבר בתקופה זו נקט הראי"ה את הסגנון והתוכן המוכרים לנו מהפנקסים שנכתבו בארץ ישראל. קטעים קצרים למדי, העוסקים בנושא אחד, ללא הרבה מקורות וציטוטים, ובהם עמדות מקוריות בנוגע לתנועת המוסר, ההשכלה, אמנות, יחידי סגולה שאינם כבולים להלכה, תשובה, כנסת ישראל ועוד. אין מדובר עדיין בעמדותיו המגובשות של הראי"ה, בייחוד בנוגע לכפירה ולחילון בישראל,¹⁷ אך גם לא

¹⁴ כפי שמציינים העורכים עצמם בהקדמה, עמ' 7.

¹⁵ ראו דברי הרצי"ה במאמרו 'לבירורי דברים יסודיים בתמימותם', **עמודים**, 360 (חשוון תשל"ו), עמ' 40.

¹⁶ ראו אביעזר רביצקי, **הקץ המגולה ומדינת היהודים**, תל-אביב תשנ"ג, פרק שלישי; ראובן גרבר, **מהפכת ההארה**, ירושלים תשס"ו; סמדר שרלו, 'התפתחות שיטת המוסר של הרב קוק בחיבור עין-איה', **דעת**, 43 (קיץ תשנ"ט); יהודה ביטי, 'בין מוסר אביך למוסר הקודש – קווי יסוד להתפתחות הגותו המוסרית של הראי"ה קוק', האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט. אוריאל עיטס ציין את ההבדלים הסגנוניים בין כתיבת חו"ל וכתיבת ארץ ישראל של הראי"ה, ראו מאמרו (לעיל, הערה 3), עמ' 22.

¹⁷ ראו למשל את קטע טז, שם קובע הראי"ה כי "מי שחושב שריבוי הצבעונים [באומה] צריך להכליל גם כן אתו הצביון של רשעים מוחלטים הכופרים ופורקי עול בגלוי הוא טועה", בהשוואה לנאמר בקובץ א, רפג (אשר הובא באורות התחייה, כ), שם הרעיון להפריד בין הדתיים ובין "הפריצים נושאי דגל ההפקרות ביד רמה" נתפס על-די הראי"ה כרעיון של עבודה זרה.

בעמדות בעלות אופי חרדי שהביע הראי"ה במאמריו **בהפלט** בשנים אלו.¹⁸ מסתבר אפוא לומר שהחל מתחילת המאה ואולי אפילו קצת לפני כן החל הראי"ה לפתח את משנתו המקורית,¹⁹ והעלייה לארץ רק העצימה תהליך זה.

ב. תקופת יפו

חידוש נוסף של הספר טמון בכך שהוא חושף את כתיבתו המוקדמת של הראי"ה ביפו. כתיבה זו שונה למדי מהמוכר לנו מ'שמונה קבצים' שנכתבו החל מתרע"ב (1912). בספר שלפנינו שני פנקסים מתקופת יפו: 'פנקס ראשון ליפוי' (הוא 'פנקס י"ג' המקורי) שנכתב בשנים תרס"ד-תרס"ה,²⁰ ו'פנקס פ"א פסקאות' (יפו). העורכים נמנעו מלשער באיזה שלב בתקופת יפו נכתב 'פנקס פ"א פסקאות', אך כנראה מדובר בסוף התקופה, בשנת תרע"ב בערך.²¹ אם נכונה סברתנו, הרי שבאפשרותנו להשוות בין הסגנון ונושאי הכתיבה של הראי"ה בשנים הראשונות של יפו (בעזרת 'פנקס ראשון ליפוי') ובין השנים האחרונות של יפו והלאה (בעזרת 'פנקס פ"א פסקאות' וכן 'שמונה קבצים'), וההבדלים אכן ניכרים לעין.²²

החל מתרע"ב והלאה עסק הראי"ה רבות בעולמו של הצדיק, ובפער שבין חוויותיו הנשגבות ובין דרישות המציאות וההלכה. לא מקרה הוא שבאותה תקופה גם החל הראי"ה להעיד על חוויות ותכונות אוטוביוגרפיות, דבר שנעדר לחלוטין מהפנקסים הראשונים של יפו.²³ גם בקטעים רבים

¹⁸ מדובר בשלושת מאמריו הגדולים של הראי"ה שפורסמו בירחון **הפלט** בשנים תרס"א-תרס"ד. הפער בין רמת ההסתייגות של הראי"ה מהציבור החילוני כפי שהיא מתגלה בפנקס ובין זו העולה מן המאמרים בירחון **הפלט** מחזקת במקצת את השערתו של הרצי"ה כי "יד העורך [של הפלט] נגעה בהם". על מאמרים אלו והוויכוח סביבם ראו למשל חגי בן ארצי, "הישן יתחדש והחדש יתקדש": בקורת הדת ודרכים להתחדשות בהגותו המוקדמת של הראי"ה קוק', **אקדמות**, ג (אב-אלול תשנ"ז), ובתגובות בגיליונות העוקבים. גם בפנקסים אחרים מבוסק, אולי מוקדמים יותר, שטרם פורסמו, אנו פוגשים בכתיבה מסוג זה.

¹⁹ בעקבות כך יש להעדיף את ההבחנה שהציע איש שלום בין המחברות ההגותיות של הראי"ה לכתיבו הפובליציסטיים, על-פני ההבחנה המקובלת בין חו"ל לארץ ישראל. ראו איש שלום (לעיל, הערה 11), הקדמה, עמ' 24-25. חיזוק לכך אפשר אולי למצוא בעובדה שהרצי"ה עצמו הכניס לספרי 'אורות' 16 קטעים מתוך 'פנקס אחרון בבויסק' מכיוון שכנראה ראה בו חלק מ'המשנה האחרונה' של אביו.

²⁰ לאחר השליש הראשון של הפנקס מובא המאמר 'המספד בירושלים', שלפי עדות הרצי"ה נכתב "בפטירת הד"ר בנימין זאב הרצל, כ' תמוז תרס"ד" (הקדמה, עמ' 12). לפי הספק זה, יש מקום לשער כי עד סוף תרס"ה, וכנראה עוד לפני כן, סיים הראי"ה לכתוב את 'פנקס ראשון ליפוי'.

²¹ בתחילת הפנקס מובאים שני קטעים שהוכנסו על-ידי הרצי"ה למאמרי 'זרעונים' (לקובץ '**התרבות הישראלית**' יפו תרע"ג), ולמאמרים אלו הוכנסו רק קטעים שנכתבו באותה תקופה (סמוך לתרע"ג). גם סגנונו מעיד עליו כי הוא קרוב יותר ל'שמונה קבצים' מאשר לפנקסים הראשונים ביפו.

²² נוסף על 'פנקס ראשון ליפוי', אפשר ללמוד על כתיבתו המוקדמת של הראי"ה ביפו גם מ'פנקס הדפים', הנמצא בכתב-יד, ובעז"ה יראה אור בשנים הקרובות. מדובר בפנקס ארוך ומרתק, בעל חמישה חלקים, שלפי הערות הרצי"ה נכתב בשנת תר"ע (1910) בערך. עשרות קטעים בפנקס מקבילים לקטעים מ'**אורות הקודש**' ופרסומם יתרום רבות להשלמת התמונה על הגות הראי"ה. כמו כן, קיים כנראה עוד לפחות פנקס אחד מתקופת יפו שלפני תרע"ב המכיל קטעים רבים. ראו עיטס (לעיל, הערה 3), עמ' 34.

²³ ראו **חדריו**, מהדורה שנייה מתוקנת, רמת-גן תשס"ב, עמ' רכב-רלו, שם מצוינים המקורות לכל הקטעים האישיים שכתב הראי"ה המובאים בספר, ואין בהם מקור המוקדם לתר"ע (1910).

שאינם עוסקים ביחידי סגולה, נמצא דיונים מטפיסיים ועדינים בדבר 'אור הצדק המוחלט', 'הקדושה העליונה', 'הטוב הכללי' וכדומה. גם בתקופה זו עסק הראי"ה בשאלות ארציות ואקטואליות שניסרו בחלל האוויר התרבותי והפילוסופי של תקופתו, אך באופן עקיף יותר ואינטנסיבי פחות. המתח הרוחני המרכזי הנחשף במחברות אלו הוא בין סופיות לאינסופיות ולא בין אמונה למודרניות.

תמונה שונה אנו מקבלים מהפנקסים הראשונים. אין בפנקסים אלו כמעט שום אזכור של הצדיק ועולמו וממילא גם פחות דיונים על העימות בין אלוהות אינסופית לארציות.²⁴ כאמור, בתקופה זו גם אין קטעים בעלי אופי אוטוביוגרפי. בשנים תרס"ד-תר"ע (ואולי קצת לפני תקופה זו וקצת אחריה)²⁵ מציג הראי"ה בפנקסיו התמודדות מרתקת וישירה עם מגוון בעיות הקשורות לחילון ולהשכלה שהעסיקו את אנשי הרוח ביישוב החדש. סגנון הקטעים מתקופה זו לא תמיד מלוטש ומליצי כמו בפנקסים המאוחרים, אך לפעמים דווקא בשל כך האמירה בהם מובנת וישירה יותר. ניכר בחלקם שהם נכתבו כפולמוס – ואילו בכתיבה המאוחרת לא ברור כלל אם יש נמען מוגדר – ובמובן זה הם מתקרבים יותר לכתיבה פובליציסטית. למרות סגנון הכתיבה הזה, ניכרים העומק והשיטתיות שבהם, לא פחות מאשר בפנקסים המאוחרים.²⁶

ביפנקס ראשון ליפוי ישנם שלושה קטעים מפורשים העוסקים בשפינוזה ובתורתו,²⁷ ועוד רבים נוספים המתכתבים עם עמדותיו. בקטע אחר שפורסם רק כעת קובע הראי"ה כי ערעור האמונה ב"תורה מן השמים" – שנעשה גם הוא לראשונה על-ידי שפינוזה – הוא היסוד העיקרי של החילון, ולכן יש לבסס את האמונה בימינו על "מעלתה האלוהית של האומה".²⁸ בקטעים אחרים הוא

²⁴ ביפנקס ראשון ליפוי נמצא למשל קטעים העוסקים בפגם הברית (ה, יד, מו) ובהשפעתו על האדם הפרטי. נושא זה נידון רק פעמים ספורות בכל כתבי הראי"ה המאוחרים לתרע"ב, וגם אז בהקשר לתיקון העולמי של תאוות המין.

²⁵ ביפנקס הדפים שהוזכר לעיל (הערות 3, 13 ו-22) ניכר בבירור המעבר. בארבעת החלקים הראשונים כמעט לא נמצא קטעים העוסקים בצדיק, אך בחלק החמישי, שנכתב כנראה בשנת תרע"ב בערך, מופיעים לפתע קטעים רבים בעניין זה.

²⁶ לפחות לגבי סוגיה אחת יש צורך לבדוק את השינויים שחלו בעמדתו של הרב, והיא מעמד הנצרות. בשנת תרס"ט פרסם הראי"ה את המאמר 'דרך התחייה' (מאמרי הראי"ה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 1-9), ושם הוא כותב על ישו שהיה "בעל כוח אישי נפלא, הזרמתו הנפשית הייתה גדולה, אבל לא נמלט מהחסרון האלילי" (שם, עמ' 8). דבריו אלו של הראי"ה עוררו את זעמם של חוגי הקנאים בירושלים, ראו **אגרות הראי"ה**, ב, עמ' לד. מתברר שבשנים אלו כתב הראי"ה שלושה קטעים מרתקים המנתחים את דמותו של ישו עד כדי דיון במשמעות של שם אמו מרים ושל כנסיית הקבר. ראו **קבצים מכתב יד קדשו**, עמ' נה קטע לח, עמ' צט קטע מג, עמ' קמט קטע קלב.

²⁷ קטעים קיב, קיז, קלה. כאן המקום לתקן טעות של רבקה ש"ץ, שכבר התבססו עליה במחקר. בכינוס היובל לפטירת הראי"ה הקריאה ש"ץ את קטע קיז המוזכר העוסק בתיקונו של שפינוזה. קטע זה הוא אכן מהנועזים שכתב הראי"ה, אך ש"ץ טעתה בקריאתו וחשבה שחסרות לו שורות ומכאן הסיקה שדף שלם "המתאר את צירופו של שפינוזה במשך ההיסטוריה נקרע מתוך כתב היד". ראו שלום רוזנברג ובנימין איש שלום (עורכים), **יובל אורות**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 354. על נתון זה, בין השאר, התבסס לאחרונה ראובן גרבר פעמים אחדות בספרו **מהפכת ההארה**, (לעיל, הערה 16). פרסום הקטע במלואו בספר שלפנינו (וכן עיון בצילום כתב-היד) מלמדים כי כתב-היד נשאר שלם. וכבר העיר על כך הרב שלמה אבינר (ראו **אוצרות הראי"ה**, ג, עמ' 1376). על משמעות הקטע המלא לעומת ההשמטה שנעשתה **בפנקס י"ג** על-ידי מכון הרצי"ה, ראו ברוך כהנא, 'למי שייך העושר הגנוז?', **הצופה**, כ"ח בתשרי תשס"ז.

²⁸ ביפנקס ראשון ליפוי, עמ' קכז קטע פחא. וראו גם קטע צא1.

מתמודד עם עמדותיהם של אחד העם וברדיצ'בסקי שראו את היהדות כתרבות ולא כמערכת מצוות, מבלי להזכיר את שמם.²⁹

דומני שפרסום פנקסי תקופת יפו עונים על צורך הקיים בציבור הרחב המתעניין במשנת הראי"ה, אך אינו נמנה עם חוקריה. כתיבתו של הראי"ה אחרי תרע"ב (1912), שהייתה רוויה בהתפרצות מיסטית, פרנסה את מחקרה הגדול של סמדר שרלו על הראי"ה כצדיק ועל המחברות כיומנים מיסטיים.³⁰ לא פלא שהציבור הרחב, אז והיום, שאינו חי את אותו מתח מיסטי, מתקשה לפעמים למצוא בכתיבה זו מענה לסוגיות קיומיות ופילוסופיות שמטרידות אותו.³¹ במובן זה, פרסום פנקסי יפו הראשונים מעמיד לרשות הקוראים כתבים נגישים ומובנים יותר, וזוהי כמדומה בשורה של ממש.

ג. שני העשורים האחרונים

תקופת יפו הייתה אפוא העמוסה ביותר בכתיבה הגותית מבין כל תקופות חייו של הראי"ה (לפחות שמונה פנקסים).³² בקצב דומה של כתיבה המשיך הראי"ה בשנתיים הראשונות של מלחמת העולם, עת שהה בשוויץ (תרע"ה-תרע"ו): לפחות ארבעה פנקסים בגודל בינוני.³³

באמצע שנת תרע"ו הפך הראי"ה לרבה של קהילת 'מחזיקי הדת' בלונדון. מאז ועד סוף ימיו בתרצ"ה כיהן ברבנות בלונדון ובירושלים ועסק רבות בענייני ציבור. לא פלא אפוא שבשני עשורים אלו כתב הראי"ה הרבה פחות מאשר קודם לכן. בספר שלפנינו מובא פנקס קטן מתקופת לונדון, 'רשימות מלונדון', אשר מכיל שירים אחדים שכתב אז הרב.³⁴

פנקס קטן נוסף הוא מתקופת ירושלים, משנותיו האחרונות של הראי"ה: 'ירושלים תרצ"ג'. מכיוון שהנזיר קיבל לידיו בתרפ"ב (1922) רק את הקבצים מהשנים תרע"ב-תרע"ט ולא את שאר הפנקסים שכתב הראי"ה הן ביפו לפני כן והן בירושלים לאחר מכן, קשה להעריך כמה פנקסים

²⁹ יש לציין כי גם בספרים **אדר היקר ועקבי הצאן**, שהוציא הראי"ה לאור בתרס"ו, ישנו עיסוק בסוגיות אלו, ובמידה מועטת גם במאמריו מאותה תקופה. אלא שחיבורים אלו נערכו וצונזרו, ייתכן שגם על-ידי הראי"ה עצמו, ובהירות הניסוח המקורי ניטשטשה. לכן אני מציע ללמוד קודם כול את הפנקסים הראשונים של יפו, ורק אחר כך את הספרים והמאמרים שנכתבו כנראה בהשראתם.

³⁰ ראו סמדר שרלו, **צדיק יסוד עולם – שליחותו הסודית וחוייתו המיסטית של הראי"ה קוק**, רמת-גן תשס"ד. וכן ראו יהונתן גארב, 'הראי"ה קוק – הוגה לאומי או משורר מיסטי?', **דעת**, 54 (קיץ תשס"ד), עמ' 69-98.

³¹ אין אני טוען שמדובר ביומנים אישיים גרידא שאין ערך ציבורי בפרסומם מלבד למטרות מחקר ספציפי וסיפוק יצר הסקרנות, כפי שמשמע מגורמים בישיבות 'מרכז הרב' ו'הר המור' שהתנגדו להוצאת **חדריו**. המודעות העצמית, הרגישות והמורכבות שמתוכן ניגש הראי"ה לעסוק במתח המיסטי שחוה, די בהן להצדיק את פרסומם ולימודם.

³² 'פנקס ראשון ליפו', 'פנקס פ"א פסקאות' (יפו), 'פנקס הדפים' (טרם פורסם), ארבעת הקבצים הראשונים מבין 'שמונה קבצים' ועוד לפחות פנקס אחד (וראו לעיל הערה 3).

³³ קבצים ה-ז מ'שמונה קבצים', ולפחות קובץ אחד נוסף שאמור להכיל את פרק יד מ'**אורות התשובה**' (עיטם, עמ' 34). גם בספר שלפנינו התפרסם פנקס בשם 'רשימות מלונדון', שלגביו העורכים מציינים כי כנראה נכתב ברובו בשוויץ. כמו כן, בכתב ידו של הרצי"ה מצויות העתקות של קטעים שכתב הראי"ה, ואשר לא פורסמו בשום ספר, ולידן כתב הרצי"ה "ציריך".

³⁴ הקטעים ההגותיים בפנקס נכתבו כאמור בשוויץ. ראו הקדמה, עמ' 13.

נשארו בידי של הרצי"ה מתקופה זו. מכל מקום, קיומו של פנקס זה מעיד כי למרות ההספק המועט יחסית של הראי"ה בתקופה זו, ייתכן כי גם אז כתב לא מעט.³⁵

³⁵ ראו השערותו של עיטם (לעיל, הערה 3), עמי 35.